

49
X93

1542/-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ХРИСТЕНОК Віра Федорівна

ДИНАМІКА АУГМЕНТАТИВНО-ПЕЙОРАТИВНОГО
СЛОВОТВОРУ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

10.02.02 – українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

Київ – 1995

НБ НПУ



100207552

Дисертація є рукопис

Робота виконана на кафедрі стилістики української мови Українського державного педагогічного університету ім. м.П.Драгоманова

Науковий керівник - член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Німчук Василь Васильович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, доцент
Білоусенко Петро Іванович
кандидат філологічних наук, доцент
Семеренко Ганна Василівна

Провідна установа - Волинський державний університет
імені Лесі Українки

Захист дисертації відбудеться "28" квітня 1995 р.
о 16³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради
К ІІЗ01103 в Українському державному педагогічному універ-
ситеті ім. м.П.Драгоманова /252030, м.Київ, вул.Пирогова,9/

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського
державного педагогічного університету ім. м.П.Драгоманова
/м.Київ, вул. Пирогова, 9/

Автореферат розіслано " ____ " _____ 1995 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради *Висун* Вишневецька Г.П.

Однією з найважливіших та найактуальніших проблем сучасного мовознавства є дослідження розвитку словотвірної системи мови, визначення чинних у ній моделей і вивчення закономірностей їх функціонування. Питання словотвору української мови в останні десятиліття привертають особливу увагу багатьох українських лінгвістів /праці С.П.Бевзенка, П.І.Білоусенка, В.С.Ващенко, К.Г.Городенської, А.П.Гриценка, Л.Д.Гумецької, Г.в.Семеренко та ін./.

проблеми українського діалектного словотвору знайшли відбиття в дослідженнях Й.О.Дзєндзелівського, Н.В.Закревської, О.І.Захаркіє, П.м.Мизанця, К.м.Дук"янська, В.В.Німчука, І.Д.Пагірі, В.А.Чабаненка, П.П.Чучки та ін.

Активно розроблялись дериваційні проблеми в російській та білоруській лінгвістиці /праці Ю.С.Азарх, Н.Д.Арутюнової, О.О.Дементьева, О.О.Земської, О.С.Кубрякової, В.В.Лопатіна, Б.М.Никитавич, О.М.Тихонова, І.С.Улуханова, П.м.Чайкува та ін./

Цим студіям із проблем дериватології східнослов'янських мов, у тому числі й емоційно-оцінних утворень, передували праці багатьох учених минулого - м.Смотрицького /1619/, м.В.Ломоносова /1755/, м.І.Греча /1827/, Г.П.Павського /1850/, ф.І.Булаєва /1858/, О.О.Пестель /1868/, К.С.Аксакова /1880/, Я.К.Грота /1899/, Л.В.Щерби /1915/, В.О.Богородицького /1935/, Г.О.Винокура /1939/, в.в.Виноградова /1947/, Л.А.Булаховського /1952/ та ін.

- У вивченні словотвору значні досягнення має палеославістика. Серед праць із проблем праслов'янської дериватології виділяються розробки Ж.Варбот, В.Вондрака, В.Мартінова, А.Мейє, О.Селищева. Особливі заслуги в цій галузі науки належать Ф.Славському.

У славістиці повсякденної доба приділяється пильна увага проблемам емоційно-оцінного словотвору, якому присвячені роботи

Н.В.Шемборської /1954/, В.І.Чернової /1955/, С.С.Пілямової /1961/, Л.К.Мелик-Оганджян /1967/, Л.С.Новикової /1968/, В.І.Максимова /1969/, В.К.Харченко /1973/, І.А.Долгова /1984/, П.М.Чайкуна /1987/, Г.В.Семеренко /1988/, О.І.Нещерет /1990/ та ін.

Лінгвісти намагаються з'ясувати природу емоційно-оцінних суфіксів, вивчити їх з боку форми й значення, взаємодії з творчою основою, виявити їхнє функціонування в різних стилях.

Проте динаміка аугментативно-пейоративного словотвору в українській лінгвістиці ґрунтовно ще не досліджувалася ні в межах конкретних класів повнозначних слів, ні в мові в цілому. Наукові публікації з цього питання свідчать про те, що аугментативно-пейоративний словотвір піддавався дослідженню лише частково, переважно при розв'язанні інших мовознавчих проблем. Немає навіть повного переліку формантів, за допомогою яких на різних етапах розвитку української мови творилися згрубілі й зневажливі слова. Кількість збільшувально-згрубілих суфіксів, вивчених в історичному плані, порівняно незначна. Значний матеріал з-за відсутності історичних досліджень залишається неосмисленим. Не вивчені також шляхи формування і розвитку українського аугментативного словотвору як цілісної системи від праслов'янського періоду до наших днів. Деякі науковці торкаються розвитку не всієї мовної системи, а лише окремих груп слів, у зв'язку з чим їх праці носять швидше констатувачий або ілюстративний характер, ніж є систематичними науковими розвідками.

Метод роботи є вивчення динаміки аугментативно-пейоративної суфіксальної системи словотвору українського іменника протягом писемної історії розвитку мови, а саме:

І/ з'ясування праслов'янської аугментативно-пейоративної словотвірної спадщини в українській мові XI-XIV ст., що стала

основою для розвитку збільшувально-згрубілого словотвору іменника в українській мові к. ХІУ— п. ХІХ та п. ХІХ - ХХ ст.ст.;

2/ діакронний аналіз суфіксальних засобів вираження аугментативно-пейоративності на різних етапах розвитку мови і виявлення їх впливу на розвиток сучасного українського словотвору іменників із семантикою збільшеності та негативної оцінки;

3/ опис суфіксальних засобів творення аугментативно-пейоративних лексем сучасної української мови та з'ясування їхньої дериваційної активності.

Матеріалом для дослідження послужили етимологічні словники праслов'янського лексичного фонду /за ред. Ф.Славського, О.Трубачова/, матеріали словника І.Срезневського, історичний словник української мови за редакцією Є.Тимченка, словники староукраїнської мови ХІУ-ХУ та ХУІ - п.пол. ХУІ століть, словник української мови за редакцією Б.Грінченка, тлумачний словник сучасної української мови в II томах, діалектні словники. Крім цього, обстежено близько 100 писемних пам'яток ХІ-ХУІІ ст. /грамоти, літописи, паломницька і полемічна література та ін., прозові твори, поезія, інтермедії, драми, ділова писемність тощо/. Загальна картотека ексцерпцій складає понад 11000 одиниць.

Методи дослідження. У процесі опрацювання фактичного матеріалу були використані різні лінгвістичні методи - порівняльно-історичний, описовий, зіставний, частково метод статистичного аналізу, що дало змогу всебічно висвітлити порушвану проблему. За одиницю дослідження прийнято словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, одним і тим же емоційно-оцінним суфіксом і спільним словотвірним значенням.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше досліджено походження аугментативно-пейоративних формантів,

визначений час найдавнішої фіксації збільшувально-згрубілих чи пейоративно конотованих дериватів, з'ясовано їхню продуктивність на різних етапах розвитку української мови, тобто, показана динаміка аугментивно-пейоративного словотвору іменника як цілісної системи і в широких хронологічних межах /вивчення ведеться на трьох хронологічних зрізах: XI - к. XIV, к. XIV - поч. XIX, поч. XIX-XX ст./.

Теоретичне і практичне значення роботи. Матеріали дисертації можуть бути використані при вирішенні спірних питань історичного словотвору української мови, при типологічних дослідженнях інших слов'янських мов, а також при вивченні словотвору, морфеміки, лексикології, граматики, історії української літературної мови на філологічних факультетах університетів і педінститутів, при проєдненні спецкурсів і спецсемінарів у шкільній практиці. Етимологічним та словотвірним аналізом окремих наведених у роботі слів можна скористатися при укладанні історичних, етимологічних, словотвірних і тлумачних словників української мови.

Апробація роботи. Результати дослідження були предметом обговорення на наукових конференціях викладачів і аспірантів Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова /1991-1994 рр./, на міжвузівських науково-практичних конференціях "Українська мова в процесі національно-культурного відродження України" /листопад, 1992 р./, "Формування національної самосвідомості студентів вузів і учнів загальноосвітніх шкіл" /травень, 1994 р./.

Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри стилістики української мови УДПУ ім. М. П. Драгоманова.

Структура і зміст дослідження. Дисертація обсягом 177 ма-

міношних сторінок складається із вступу, трьох розділів, висновків, списків джерел та літератури.

У системі аугментативно-пейоративної деривації більша частина суфіксальних засобів не є чітко закріпленою за творенням назв певного роду. В ній, крім формантів, що використовуються для творення похідних тільки чоловічого або тільки жіночого родів, функціонує група афіксів, які вживаються для творення слів чоловічого або жіночого чи спільного родів, а окремі суфікси вживаються для творення лексем і чоловічого і жіночого, і середнього родів. З огляду на це аугментативно-пейоративний словотвір досліджується у двох окремих розділах: "Засоби творення назв одного з граматичних родів" та "Засоби творення назв різних граматичних родів".

Порядок розміщення аналізованих у роботі суфіксів визначається їхньою продуктивністю в сучасній українській мові, при можливості враховується і їх генетична спорідненість. Кожному форманту відводиться окремий параграф, де подається етимологічна довідка про суфікс, з'ясовуються основні його функції в праслов'янській мові, детально характеризуються словотвірні типи із цим формантом у староукраїнській /XI - к. XII ст./, середньоукраїнській /к. XII - п. XIX ст./ і сучасній українській мові. Аналіз проводиться на лексичному і словотвірному рівнях, при цьому враховується тематична класифікація лексики.

У вступі обґрунтований вибір теми дисертації, визначена її актуальність, мета, джерела, завдання і методи дослідження, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, розглянуто стан вивчення проблеми.

У першому розділі "Проблема аугментативно-пейоративного словотвору в східнослов'янській діягестичі" висвітлені деякі

загальні питання аугментативно-пейоративної деривації, стисло охарактеризована історія дослідження збільшувально-згрубілого та пейоративного словотвору, обґрунтовано розв'язання спірних дериватологічних питань, зокрема те, що деривати аугментативні й пейоративні – це не форми слів, від яких вони утворені, а окремі слова.

Другий розділ "Засоби творення назв одного з граматичних родів" складається із двох підрозділів.

У першому підрозділі "Форманти чоловічого роду" досліджується історія кількісно найбільшої в системі аугментативно-пейоративної деривації групи суфіксів, вживаних нині для творення аугментативів-пейоративів чоловічого роду: -ак/-як, -ляк, -чак /-акъ, -якъ/, -ник /-ѣникъ, -ач /-яч/ /-аць, -јаць, -ук/-укъ/ /-укъ, јукъ, -ок /-окъ, -ко /-ько/ /-ько, -вць /-ьсь, -ун/-юн, -цун /-цъ, -ан/-ян, -ман, -опан /-апъ, -шапъ, -анъ /-апъ, -внъ /-ьпъ, -ай/-яй/ /-ајъ, -јајъ, -тай /-тяй/ /-тајъ, -ій /-ѣјъ, -ві /-ьјъ, -ух/-ух, -дох, -тух /-ухъ, -ах /-ях/ /-ахъ, -аш /-аъ, -иш /-уъ, -уо /-туо/ /-уъ, -ас /-аъ, -аль /-аь, -ич /-итъ, -ур/-ур /-уръ, -ар/-яр, -арь /-аръ, -он.

У результаті аналізу аугментативно-пейоративної деривації виявлено, що найпродуктивнішим формантом для творення пейоративно конотованих іменників чоловічого роду є формант -ак/-як, -ляк, -чак. В обстежених пам'ятках староукраїнської мови XI-XIV століть зафіксований віддієслівний дериват буякъ /ХП/, який вживався як експресив ще в праслов'янській мові. У середньоукраїнській мові досліджуваний суфікс виступає у варіантах -акъ і -якъ: простакъ /1560-1/, дурнякъ /сер. ХУІ/, голякъ /к.ХУІ/, дивакъ /1627/, випіякъ /ХУП/ "п'яниця", бабнякъ /ХУП/

"бабій, ледащо". Про високу продуктивність суфікса -акъ /-якъ/ свідчать і пейоративні варіанти чоловічих відапеллятивних прізвищ: Тучнакъ /1418/, Дурнякъ, Хромакъ, Дебелякъ, Голоднякъ /1649/. У сучасній українській мові суфікс -ак/-як/ творить іменники з пейоративним значенням на прикметниковій, рідше - дієслівній та іменниковій основах - найменування осіб за характерними зовнішніми чи внутрішніми ознаками: бридакъ, лисякъ, коротякъ, здоров"якъ, слабякъ або за процесуальною ознакою, що визначає поведінку: пиякъ. Сучасний суфікс -лякъ виділяється у відприкметникових пейоративно конотованих лексемах на означення осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками і характерною поведінкою: скуплякъ, хирлякъ, кривлякъ. Кінцеві приголосні в основах на к, ц /часто з випадними о, в в -ок, -ець/, від яких творяться іменники на -ак, чергуються з ч: парубок - парубчак, смілець - смільчак. За аналогією до цих слів від прикметника веселий маємо весельчак. Сучасна українська мова успадкувала з середньоукраїнської мови і відапеллятивні прізвища із суфіксом -ак /-як/ - Лизак, Мацак тощо, що на апеллятивній стадії мали пейоративну семантику.

З подібним значенням утворюються деривати за допомогою продуктивного форманта -никъ, пейоративно конотовані лексеми з яким відомі з XI століття: клеветьникъ, блоудьникъ /1076/. У середньоукраїнській мові суфікс -никъ залишається продуктивним у творенні відіменних і віддієслівних найменувань осіб із пейоративною конотацією: шкодникъ /1455/, гвалтовникъ /1560-і/, здостникъ /1599/, насилловникъ /1627/, паскудникъ /ХУП/ та ін. Досить продуктивно суфікс -ник творить слова із пейоративною семантикою на іменниковій, прикметниковій і дієслівній основах у сучасній українській мові. Це назви осіб

за характерною для них поведінкою: облудник, соромітник, бабник, хабарник, опокусник або за зовнішніми чи внутрішніми ознаками: дурник, огидник, уродник, збиточник, злосник.

До продуктивних аугментативно-пейоративних формантів на протязі всього періоду розвитку української мови відноситься суфікс -ць > -ець, що творить іменники із негативною семантикою з XI століття: дестьць /1038-1050/, слѣпець, хитрьць /1076/ та ін. Суфікс -ець у середньоукраїнській мові відомий у групі характеризуючих відіменних і віддієслівних найменувань: зradeць /1445/, скупець /к.ХУІ - п.пол.ХУП/, обжирець /60-70 рр. ХУШ/, лукавець /1770/, плюгавець /к.ХУШ/. У сучасній українській мові суфікс -ець творить деривати із аналогічною семантикою: брехливець, бридець, голодранець. Відомі також сучасні відапелативні прізвища: Криклицець, Уропунець. Такого типу деривати мають виразну пейоративну конотацію іронії, але вона закладена насамперед у семантиці мотивуючого слова. Виявлений лише один дериват, у якому пейоративність яскраво виражається через формант -ець: бабець "баба".

Починаючи з ХУІ століття продуктивно утворює пейоративні деривати суфікс -ачь/-ячь/: брехачь /1596/, омукачь /ХУП/, слѣпачь /1627/. У сучасній мові досліджуваний формант утворює пейоративно конотовані лексеми від дієслів, що означають хворобливі й неприємні дії, які походять від звуків: смаркач, зітхач, котрі вживаються з відтінками іронії, зневаги.

меншою продуктивністю відзначаються у середньоукраїнській мові суфікси -окъ: выродокъ /ХУІ/, недовѣрокъ /1627/, -унъ: брехунъ /1597/, тихунъ /1655/, -анъ: слѣпан-ище /1627/, -ень: дурень /1627/, лежень /к.ХУП/, -ай: гулдай /ХУІ/, волоцвай /1684/ "волоцюга".

Поодинокі пейоративні лексеми чоловічого роду в цей пе-

ріод творять форманти: -ухъ /-охъ/: свинухъ /І5І2/, смерь-
дохъ /хш/, -ичъ: забичъ /І530/ "залищальник", -укъ: бай-
струкъ /І570/, -ишь: голышь /к.ХУІІ/ тощо.

Система словотвірних суфіксів чоловічого роду із пейо-
ративною семантикою сучасної української мови є продовженням
і розвитком системи староукраїнської і середньоукраїнської
мови. Лише деякі із сучасних формантів не фіксуються в дерива-
татах, наявних у пам'ятках до кінця ХУІІ ст., наприклад, -ур:
дівчур, досур, але цей суфікс все ж є континувантом праслов'ян-
ського форманта -шъ.

Частина суфіксів іменників чоловічого роду розвинулася
шляхом укладання формантів, що вже існували, новими еlemen-
тами на власне українському ґрунті: -опан, -тух, -цун: горло-
пан, свинтух, лукавцун.

У сучасній українській мові набули значного поширення,
особливо в розмовному та діалектному мовленні, відіменні
аугментативно-пейоративні утворення – назви осіб чоловічого
роду із суфіксами: -ук /-кк/, -ко, -ун, -ан /-ань/, -ач, -он,
-ай, -ій, -ей, -ух /-ух/, -ень, -аль, -ар /-яр/, -ур, -аш,
-иш, -ас на позначення: 1/ осіб за віковими ознаками, родин-
ними та іншими стосунками: хлоп'як, дівчук, парубчук, діал.
дєдовей, синовеј; 2/ за зовнішніми чи внутрішніми ознаками
та особливостями поведінки: пузан, головач, зубач, грудај,
каплій, слинько, інтриган, довгань, бєвзєнь, горбєј, свинух,
плюгаш, голиш, бридас, бридадь, скуп'яр.

Формант -ан часом нашаровується на інші деривати з пе-
йоративними суфіксами: дідуган, вітроган, кучурган.

У творенні в і д с у б с т а н т и в н и х пейора-
тивно конотативних похідних в сучасній українській мові регу-

лярні й продуктивні форманти -ач, -ук /-юк/, -ан, -ак /-як/. Суфікси -ач, -ан вживаються для творення назв осіб, що виділяються своїми фізичними незвичайними властивостями, які є основою для нашарування пейоративної, часом комічно-іронічної конотації: брюхач, губан, бородач тощо.

Суфіко -ак /-як/ від прикметників творить атрибутивні назви за характерними зовнішніми або внутрішніми ознаками: коротяк, добряк, хирляк, гордяк, тупак. Цей суфіко вносить у лексеми пейоративне значення зневаги або сімільярності. Суфікс -ун, доданий до ад'єктивних основ, часто вносить у похідні лексеми відтінок зневаги: товстун, гордун, гладун. Суфікси -ач, -ук /-юк/ вносять у похідні пейоративну конотацію іронії, часом нехтування: темнюк, голюк, лихач. Відприкметникові пейоративно-конотовані лексеми із аналізованими суфіксами вживаються переважно у розмовно-побутовому мовленні та діалектній мові.

У сучасній українській мові творять віддієслівні пейоративно забарвлені лексеми форманти -ак /-як/, -чак/, -ук /-юк/, -ень, -ник, -ач, -ай, -тяй, -ій, -ей, -ух /-юх/, -ець. Це переважно назви осіб за процесуальною дією, що визначає поведінку /пияк, хвастун, вередун, підлизень, розпусник, тріпач, чвайдай, гордай, вертій, лущій, зідерей, сплюх, брезгливець/. Суфікс -ун утворює лексеми пейоративного плану на означення особи за особливостями мовлення: балькотун, бормотун, балабун, бубун. Більш регулярними і продуктивними у творенні віддієслівних похідних є форманти -ун, -ач, -ак /-як/, -ій, -ух /-юх/. Похідні такого типу мають різне пейоративне значення різної градації - від сімільярності, негативного ставлення до іронії, зневаги і нехтування.

Характерною рисою суфіксів чоловічого роду є розвинена в них синонімічність. Багато із них зближені семантичною подібністю функції, відрізняючись лише ступенем продуктивності /пор.: товстун, товстяк, худяк, худій, довгаз, довгій тощо/.

У другому підрозділі: "Форманти жіночого роду" аналізується порівняно невелика, але виразна група аугментативно-пейоративних формантів, що за їх допомогою творяться назви, вживані виключно як слова жіночого роду.

Абсолютна більшість формантів, уживаних для творення аугментативів і пейоративів жіночого роду - праслов'янська: -ня < -ъня , -/а/ва < -/а/ва , -уля < -ulja , -уха/-уха/ < -uchа , -иха < -icha , -ота < -o-ta , -ета < eta , -еча /-неча/ < ^ъ-etja , -ина /-ятина , -щина/ < -ina , -ера < -era . Але перші аугментативно-пейоративні лексеми жіночого роду виявлено в середньоукраїнських пам'ятках: баламутня /XVI/ "брехня, баламутство", порожнета, ворожнета /к.XVI-XVII/, дестуха, мниха /XVI-XVII/, татарва /XVII/.

Більшість формантів жіночого роду, які творять аугментативно-пейоративи, виявлено в текстах лише з XIX ст.: -нява, -уля, -ота, -ина /-ятина/, -щина /тиснява, носудя, горбудя, жінота, дівота, трухлятина, діал. зыхлятина/.

Від іменників аугментативно-пейоративні похідні у сучасній мові творять суфікси -уля, -ера, -уха, -ня, -аня, -еча, -щина, -ерія, -енція, останні два - запозичені. Це найменування людей за віковими ознаками: дівуля, бабера, бабарія, бабенція, а також похідні на позначення збірних іменників - назв людей за віковими ознаками, національністю, приналежністю до певного колективу тощо: бабня, татарва, парубо-

та, панота, що вживаються із згрубіло-зневажливим відтінком. Серед відіменникових дериватів виділяється група назв осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками: горбуля, носуля, довбежа, дурепа, що вживаються із згрубіло-зневажливим, а окремі - із погордливими відтінками. До в і д і м е н н я к о в и х похідних належать і назви тварин з суфіксами -ня, -ва, -ота - збірні іменники: собачня, хробачня, вошва, овинота, що вживаються з негативним відтінком, а також назви конкретних предметів і абстрактних понять із суфіксами -ара, -еча, -ація, -енція, -щина: ножера, оллеча, буреча, турбація, літературщина, поведенція.

За характерними зовнішніми або внутрішніми ознаками утворюються і в і д п р и к м е т н и к о в і аугментативи-пейоративи за допомогою формантів -уля, -уха, -аня /діалектний/: здоровуля, товстуля, гладуха, кострубаня, що вживаються з виразним негативним відтінком.

Суфікс -ота творить відприкметникові та відіменникові похідні збірні іменники - назви осіб за соціальним станом: біднота, жаброта, злидота, що вживаються з відтінками поблажливості, прихильності, іноді - зневаги. За допомогою суфікса -н/еча від прикметників творяться пейоративи-аугментативи: голоднеча, дорожнеча та ін.

В і д д і е с л і в н і пейоративно конотовані лексеми на позначення осіб за процесуальною ознакою, що визначає їх погляди, поведінку творять суфікси -уха, -уля, -иха: веледуха, моргуха, репетуха, скуцуля, капризуля, мниха. Досить продуктивним у цьому словотвірному типі є суфікс -уха. Віддієслівні пейоративні іменники, що виражають абстрактні поняття, творяться за допомогою формантів -ня, -ета, -еча

/-неча/, -ина /-анина/, -ль/щина: гризня, реготня, стрілянина, балаканина, діал. зганяльщина - такого типу деривати утворюються від основ із негативною семантикою і вживаються з конотативним відтінком несхвалення.

Писемні тексти свідчать про поступове наростання кількості аугментативно-пейоративних дериватів жіночого роду.

У третьому розділі "Засоби творення назв різних граматичних родів" аналізується велика частина аугментативно-пейоративних суфіксальних засобів, яка не має чіткої родової орієнтації. До них відносяться суфікси, що творять іменники чоловічого, жіночого і середнього родів, група суфіксів, вживаних для творення назв чоловічого або жіночого чи спільного родів, та деякі суфікси, вживані для творення іменників лише спільного роду.

Форманти -ище < -iŷse, -исько < -isko, -ло < *-dlo, -ло відносяться до найпродуктивніших аугментативно-пейоративних засобів творення іменників чоловічого, жіночого і середнього родів в українській мові.

Суфікси -ище, -исько творять назви із згрубіло-пейоративною конотацією від більшої частини іменників. За допомогою цих формантів у живій мові утворюються і пейоративні варіанти антропонімів. Перші фіксації таких імен відносяться до XII ст.: Кузьмище /1175/, Петрище, Полище, Томище, Микулище. У середньоукраїнських пам'ятках виявлено аугментативно-пейоративні найменування людей за віковими ознаками: хлописько /1643/, тварин: дище /XVI/, предметів речового характеру: кище, бочище /1643/. У пам'ятках цього періоду засвідчуються і згрубіло-зневажливі відприкметникові іменники із ускладнени-

ми суфіксами -овище, -илице: страховище, страшилище /ХУП/.
У сучасній українській мові суфікс -ище передає у "чистому"
вигляді збільшеність чи згрубілість. Дєривати такого типу
нерідко мають семантику збільшення у поєднанні з відтінками
зневажливості, нехтування або чисту семантику зневажливості,
нехтування, лайливості. Це назви осіб: 1/ за родинним станом:
дівчище, свекручище, приймачище, братище; 2/ найменування за
соціальним становищем, приналежністю до певного колективу:
солдатище, панище, гончарище; 3/ назви тварин: телячище, бя-
ранище, котище; 4/ назви різних конкретних предметів: лобище,
лапище, дубище, стовпище, чемоданище; 5/ абстрактні назви:
талантище, розумище. Для деяких говірок передньо-східного ді-
алектного середовища характерними є аугментативно-пейоратив-
ні лексеми із ускладненими суфіксами -инище, -шинище, -чинище,
-иничинище: козачинище, чумачинище, пьянжанище, блудинище та
ін. Суфікс -ище активно утворює в живій мові пейоративні ва-
ріанти чоловічих імен: Павлище, Петрище, діал. Василище,
Іванище. Особливо в західно-українських територіях широко
вживається фòрмант -исько. За лексико-словотвірним значенням
слова на -исько дуже близькі до лексем на -ище і виступають
часто як словотвірні паралелі. Однак у семантиці похідних з
-исько, на нашу думку, виразніший елемент негативної оцінки,
зневажливості, іронії, а іноді цей суфікс надає словам фам-
ільярної поблажливості, прихильності, часом - співчуття. Вони
похідні творяться від основ іменників чоловічого, жіночого і
середнього родів. Переважна їх більшість - дєривати від ней-
тральних основ. Серед них: 1/ назви осіб: дівчицько, дідиць-
ко, панисько, жабицько, хробачицько, окунисько; 2/ назви кон-
кретних предметів: плечицько, вусицько, замчицько, кожучиць-

ко. Іменники, що корелюють із лексемами жіночого роду, часом набувають значення середнього роду: баба - бабисько, жаба - жабисько.

Суфікс -ло є одним із найпродуктивніших засобів теоретично пейоративно конотованих віддіслівних лексем, які вищелено в староукраїнських пам'ятках з XII ст. у відапелативних прізвищах: Душило, Твердило тощо. Такого ж типу прізвища зустрічаємо і в середньоукраїнських пам'ятках: Гакало, Шумило, Бурхало /ISSI, I649/. У цей період фіксуються деривати на -ло із виразними пейоративними відтінками - віддіслівні назви осіб за процесуальною ознакою, що визначає їх поведінку: пудило /XVI/ та відприкметникові похідні на позначення осіб за характерними ознаками: страшило /XVII/. У сучасній українській мові пейоративи на -ло /-ало, -ило, -айло/ досить поширені. Це назви осіб чоловічого, жіночого і середнього родів, здебільшого утворені від дієслівних основ, на означення людей за особливостями мови: бормотало, мнякало та за процесуальною ознакою, що визначає їх погляди, поведінку: дрімайло, підлипайло, позичайло, дурило. Суфікс -ло продуктивно утворює і прізвища, які, очевидно, були зневажливими визвами виконавців дії, вираженої у передсуфіксальній частині: Брикайло, Бурчало, Дибайло, Гакало, Гупало.

Відприкметникові деривати на -ило - це назви осіб за зовнішніми або внутрішніми ознаками: здоровило, добрило.

Формант -ло, -ило творить і відіменникові збільшено-згрубілі назви істот і предметів: братило, дячило, чумачило, гаманило. Пор. ще пейоративи з суфіксом -дло /фонетичний полонізм/: верещадло.

Жк засіб творення іменників чоловічого або жіночого чи спільного родів із семантикою збільшеності-згрубілості або зневажливості використовуються форманти -ака /-яка/, -ука /-юка/ /із -ак, -як, -ук, -юк/, -ура /-юра/ < -ура /-юра/, -ара /-яра/ < -ага -'ага, -уга /-юга/ < -уга /'уга/, -ага /-яга/ < -ага /-ага/ -ага, -ига /-іга/ < -іга, -аха < -аха, -омаха, -емаха, -юмаха, -оха < -оха, -ора /-вора/ < -ога, -ина < -ина: мордяка, гравняка, змійка, падляка, дівача, носюра, грудомача, жоноха, нороха, торбюга, палега, промега, здоровега, босига, шканина, чоловічина, діал. бабура, дідора, хвостяра, кусяра. Продуктивними в цій групі є форманти -ака /-яка/, -ука /-юка/, -ура /-юра/, -уга /-юга/, -ага /-яга/. Аугментативи-пейоративи цього типу відомі з середньоукраїнських пам'яток: котюга /XVI/, "собака", волоцюга /1560/, блудяга /1552/ "волоцюга", голяка /XVII/, брудяга /1684/, лялуга /1747/. З цього періоду відомі відапелативні прізвища: Заб'яка /1583/, Верещака /1649/.

Ці форманти залишаються продуктивними і в сучасній українській мові. Від нейтральних іменних основ такі форманти творять збільшено-згрубілі чоловічого або жіночого родів: 1/ назви людей за віковими ознаками, соціальним становищем, професією, національністю, приналежністю до певного колективу: дівача, куркуляка, князюка, дідуга, шляхтьга, бондарюга, паруб'яга; 2/ назви тварин: воляка, кабаняка, журавляка, котюра, волицюга; 3/ назви різних предметів: носяка, горілляка, коренюка, кирюга, мисюра, ломицяга, вітруга; 4/ абстрактних понять: холодюка.

В і д і м е н н и к о в і т а в і д п р и к м е т -

н и к о в і збільшено-згрубілі назви людей за характерними ознаками утворюються від емоційно забарвлених основ і відносяться до спільного роду: лобусяка, сатанюка, босяюра, катога, стиляга, дебеляга, грамотяка, скаженюка, ледарюга, зборюв"яга, скуп"яга.

До віддієслівних дериватів відносяться деривати із пейоративною семантикою-назви осіб спільного роду за процесуальною ознакою, що визначає їхню поведінку: заризяка, кривляка, крадюга, волоцюга. Трапляються окремі випадки вживання дериватів із ускладненими суфіксальними елементами: п"ян-д-юга, п"ян-дил-юга.

В окремому підрозділі аналізується група формантів, які творять найменування людей виключно спільного роду за різними ознаками, що вносять у слова виразні пейоративні відтінки: тупиця, вбивця, овятоша, плакса, крикса, тихоня, скупинда, стервоза, довгеля/. До таких формантів належать: -иця /-вця/ < -ьса, -оша < -оша, -са < -са, -оня < -он'а, -вндя /-вндя/ < -да, -еля /-еля/ < -еля/-ел'а/, -оза.

Деривати з перерахованими формантами відомі ще з староукраїнських пам"яток: овятоша; виявляються вони і в середньоукраїнських текстах: плакса, п"яниця, тупиця, відапелятивне прізвище Кукса; але у більшості випадків фіксуються з ХІХ ст: здириця, крикса, тихоня, довгеля, скупеля, скупиндра тощо. Похідні із цими суфіксами вживаються із конотативними відтінками іронії, зневаги, іноді - фамільярної поблажливості.

Як бачимо, аугментативно-пейоративний словотвір представлений як групами формантів, що творять назви одного з граматичних родів /чоловічого або жіночого/ так і такими, за учас-

то яких формулюються назви різних родів /чоловічого, жіночого, середнього і спільного/.

Найрізноманітнішою є група афіксів, що творять аугментативно-пейоративні іменники чоловічого роду.

Аналіз семантики збільшувально-згрубілих похідних свідчить про те, що між кількісною та якісною оцінкою існує своєрідний взаємозв'язок. Він виявляється у здатності кількісної оцінки проєктувати характер оцінного сприйняття. Так, іменникові похідні лексеми із аугментативним значенням, як правило, приймають суфікси, які частіше вказують на негативний характер /овиняка, кобидяка, злодюга/, але у багатьох дериватах надмірно виражена ознака поєднується із експресією захоплення /пор. талантище, розумище, вусище/. "чистих" аугментативів і "чистих" пейоративів у мові далеко менше, ніж тих, у яких ознаки поєднуються. У семантичній структурі збільшено-згрубілих дериватів зберігається основа номінативного базису, збільшено-згрубілі компоненти перебувають на периферії.

Дослідження семантики дериватів із суфіксами аугментативності показало, що: 1/ майже всім похідним надається відтінок грубості або знецінення; 2/ вони творяться від іменників усіх родів - назв предметів, реальна величина яких буває змінною. Спостерігається тенденція приєднання суфіксів аугментативності здебільшого до основ конкретної семантики: роттяга, псище, коріньця; 3/ відтінок грубості, нехтування особливо виразний у тих випадках, коли суфікси, не змінюючи основного лексичного значення слова, змінюють його граматичний рід: бабцець, бабисько тощо; 4/ відтінок фамільярності мають похідні, утворені від назв підлітків: хлописько, дівчисько.

У пейоративно конотованих лексемах семантика основ до-

повнється різноманітними відтінками - від іронічно-іамілярної прихильності аж до осудливо-зневажливого знецінення. Інколи похідні лексеми утворюються від однієї твірної основи з однаковим або близьким значенням за допомогою різних суфіксів: добряга - добряка, злодіяка - злодіжка, тишко - тихонь, розумаха - розумака. Часом твірні прикметникові основи містять у собі негативну чи позитивну семантику. У такому разі суфікси або посилюють негативну ознаку /якщо вона зниженого характеру - товстун, одинтяй, скупіш/, або /коли твірна основа має позитивну семантику/ вносять додаткову конотацію іронії: чисташ, чотьоха.

Для творення аугментативіє-пейоративів характерним є приєднання різноманітних суфіксів і навіть цілих ланцюгів суфіксів до однієї основи. Одна твірна основа може дати велику кількість похідних. Так, від іменникової основи ніс творяться аугментативно-пейоративні лексеми: носань, носач, носун, носяка, носєра, носєра, носище, носисько, носуля; від основи прикметника скупий утворюються: скупар, скупиче, скуписько, скупендя, скупиндра, скупєрдяка, скупляк, скупиндя. Пор. ще: верескун, верескуха, верещяга, верещака, верещадло.

Очевидно, багато з досліджених формантів все ж мали первинне нейтральне значення, адже і в староукраїнській і середньоукраїнській мовах /та й нині/ найпродуктивніші суфікси в ділянці аугментативно-пейоративного словотвору широко творять і назви з нейтральною семантикою /пор.: хатище, осудовище і пасовище, конопище; мурмило, підлипайло, братило, чумачило і світило, брюзкало, мило, чорнило; лепетуха, товстуха і сєскруха, повитуха/.

Аналіз розвитку аугментативно-пейоративної деривації українського іменника дозволяє зробити ряд висновків:

1. Деравати з аугментативно-пейоративною семантикою — це не форми і не варіанти слів, від яких вони утворені, а окремі лексеми з усіма найголовнішими рисами цього складника мовної структури.

2. "Чистих" аугментативів та "чистих" пейоративів у мові значно менше, ніж тих, у яких поєднуються різні конотації.

3. Українська аугментативно-пейоративна система суфіксів іменника є прямим продовженням праслов'янської. Але багато згрубіло-зневажливих похідних слів із суфіксами праслов'янського походження задокументовано лише в ХІХ-ХХ століттях. Українська мова зберегла й розвинула основні тенденції праслов'янської мови у внутрішніх процесах словотвору, у взаємодії частин мови при словотворенні та у продуктивності окремих суфіксів. Рухомість лексики, зміна в ній у процесі розвитку мови сприяють появі нових пейоративно конотованих словотвірних моделей і в багатьох випадках ведуть до зменшення чи збільшення ступеня продуктивності окремих формантів, що, в свою чергу, зумовлюється внутрішніми законами мови.

4. У староукраїнській мові /ХІ - к.ХІУ/ існує вже досить розвинена система аугментативно-пейоративних формантів. Є певні підстави стверджувати, що аугментативно-пейоративна словотвірна система в основних рисах склалася у ХІ-ХІУ ст.

5. Віддієслівні, відприкметникові та відіменникові аугментативно-пейоративні похідні відомі з ХІ-ХІІ ст.

6. Сучасна українська мова має порівняно велику кількість суфіксальних засобів, за допомогою яких передається згрубілість і пейоративність. Окремі суфікси активно висту-

п'ять у трьох словотвірних типах /відсубстантивному, відприкметниковому і віддієслівному/, інші - у двох чи в одному типі з більшою чи меншою продуктивністю. Проте, продуктивність морфем не залежить від здатності сполучуватися з основами різних частин мови. Один формант може бути продуктивним у одному словотвірному типі і непродуктивним у іншому. Так, формант -ун продуктивний у сполученні з дієслівними основами: лядун, моргун, лизун, шарун; мена продуктивний з прикметниковими: старун, тихун, глагун і малопродуктивний з іменниковими основами. Форманти -ище, -исько продуктивні у поєднанні з іменниковими основами: чоловічицько, дівчище, нощище, ручицько, бондарисько, чемоданище, бородиче і непродуктивні у поєднанні з дієслівними основами; а формант -ло /-ало, -ило, -айло/ продуктивний з дієслівними /журмило, базікало, гарикало, пугало, позичайло, шкандибайло/ і малопродуктивний з іменними основами.

Продуктивні суфікси зберігають свої позиції, утворюючи нові слова від основ тих частин мови, які раніше не брали участі у творенні лексем певного типу. Так, формант -ло, який у староукраїнській мові творив переважно віддієслівні пейоративно конотовані деривати, рідше - відприкметникові, у сучасній українській мові творить збільшено-згрубілі похідні слова і на іменниковій основі: братило, чумачило, дячило, басило.

7. Зіставний аналіз суфіксальних типів із різними формантами показує, що суфікси конкурують між собою в плані надання похідним лексемам пейоративного значення. Внаслідок цього вони вживаються з близьким чи тотожним значенням, що сприяє появі словотвірних синонімів. Вибір одного з декіль-

кох формантів, більш чи менш рівних у своїх словотвірних можливостях, має нерегулярний характер і диктується причинами, встановити які не вдається. Якщо конкуруючі форманти мають різні словотвірні можливості, то ні один з них помітно не переважає над іншим.

8. Зміни в суфіксальній системі аугментативно-пейоративного словотвору відбувалися протягом століть. Зміна функції окремого суфікса, як правило, не охоплює всієї групи слів із цим формантом. Спочатку процес охоплює окремі слова, а згодом розповсюджується й на інші. При цьому суфікс може зберігати початкову функцію /див., наприклад, аналіз суфікса -ло/.

9. Характерним для аугментативно-пейоративного суфіксального словотвору є використання одних і тих же суфіксів для утворення різних словотвірних типів спільного роду і паралельно окремих лексем жіночого роду. Так, суфікси -ара /-яра/, -ура, -ага, -ига, -уга /-уга/, -аха /-яха/, -оха, -ака /-яка/, -ота, -еча, які у староукраїнській мові утворюють віддієслівні, рідше - відприкметникові пейоративно конотовані лексеми спільного роду, починаючи з ХІХ століття утворюють окремі відсубстантивні деривати жіночого роду із збільшено-згрубілим значенням: мисяра, бабура, торбєга, па-лига, палага, діваха, нороха, коров"яка, шабляка, буреча, жінота тощо.

Дослідження показало, що повністю система аугментативно-пейоративного словотвору української мови склалася до ХУШ століття.

Окремі положення і результати дослідження викладені у таких публікаціях:

1. Стилiстичний потенціал iменного суфіксального слово-твору // Стилiстика української мови: Збiрник наукових праць. - Київ: КДПУ, 1990. - С. 68-72.

2. Із історії емоційно-оцінних суфіксів -аха, -еха, -иха, -оха, -уха // Наукові записки: матеріали звітно-наукової конференції викладачів Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова за 1992 рік. - Київ, 1993. - С. 278-279.

3. Іменникові утворення із аугментативно-пейоративними суфіксами // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України: Збірник наукових праць. - К., 1993. - С. 45-51.

4. Іменникові емоційно-оцінні утворення із суфіксами -ага /-яга/, -уга /-юга/, -ига /-іга/, -ега // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України: матеріали конференції. - К., 1993. - С. 63-66.

5. Українські прізвища із конотацією пейоративності // Формування національної самосвідомості студентів вузів і учнів загальноосвітніх шкіл: матеріали науково-практичної конференції. - К., 1994. - С. 38.

Христенко Вера Федорівна "Динаміка аугментативно-пейоративного словообразовання імені существительного в українському язикі". На правах рукописи.

Дисертація на соискание ученої степені кандидата філологічних наук по спеціальності 10.02.02 - український язик

Украинском государственном педагогическом университете
им. М.П.Драгоманова. - Киев, 1995.

Работа посвящена исследованию истории аугментативно-пейоративного словообразования существительных украинского языка.

В диссертации выяснено происхождение аугментативно-пейоративных формантов, проанализированы причины эволюции каждого конкретного форманта, определена их продуктивность в различные периоды развития украинского языка, изучены соотношения активности, процессы возникновения новых формантов. Подробно описана современная система аугментативно-пейоративного словообразования.

Khristenok Vera Fedorovna "Dynamics of augmentative-peyorative word-formation of the noun in Ukrainian language".
Manuscript.

This scientific work is for receiving the scientific degree of the candidate of philological sciences in speciality 10.02.02. - Ukrainian language at the Dragomanov Ukrainian State Pedagogical University, Kyiv, 1995.

The scientific work is devoted to the historical development of the augmentative-peyorative word-formation. The scientific work explains the origin of the augmentative-peyorative formants, analyses the reasons of the evolution of each concrete formant, and their productivity during different periods of development of the Ukrainian language, besides the correlation activity and the processes of the new formants appearance. The modern system of augmentative-peyorative word-formation are studied & described in details in this work.

Ключові слова:

Історичний словотвір, лексичний і словотвірний рівні, аугментативно-пейоративні деривати, пейоративно конотовані лексеми, емоційно-оцінна семантика, збільдувальновзгрубілі і зневажливі форманти.

В.К.Г.

Підписано до друку 22.03.1995 р. Формат 60x84 1/16. Об. 1, 2.
Друк офсетний, Тир. ІСС. Зам. 98. Безплатно.
ДOD УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.